

Victoria Surdu

Cultura Iamnaia în spațiul carpato-nistrean: probleme și perspective

Keyword: Iamnaia culture, cultural complex, funerary rite and ritual, funeral inventory, ochre.

Cuvinte cheie: cultura Iamnaia, areal cultural, rit și ritual funerar, inventar funerar, ochru.

Ключевые слова: Ямная культура, ареал культуры, погребальный обряд, погребальный инвентарь, охра.

Victoria Surdu

Iamnaia culture in the Carpathian-Dniester space: problems and prospects

The theme topic of the article is Iamnaia culture in Carpathian-Dniester. The order is to delineate specific artifacts, chronological limits, spread area and specifying its origin. After a brief history of research conducted in this area, it was outlined basic traits of culture. Regularity combining elements funeral ritual (rectangular or oval pit, position *décubitus dorsal*, most often multiple variants of legs bent knees, then fell into one side or another, crouched position of the deceased, inventory deposited in the graves, ochre painting) ensure uniformity of Iamnaia culture. The territory in question, especially zone of the Dniester and Prut rivers, it is principally for this culture, and the proof is the impressive number of tombs.

Victoria Surdu

Cultura Iamnaia în spațiul carpato-nistrean: probleme și perspective

Articolul are ca subiect tematica culturii Iamnaia din spațiul carpato-nistrean în scopul de a delimita specificul artefactelor, cadrul cronologic, arealul răspândirii, precum și precizarea originii acesteia. După un scurt istoric al cercetărilor realizate în spațiul vizat, au fost evidențiate trăsăturile de bază ale culturii. Regularitatea combinării elementelor ritualului funerar (forma dreptunghiulară sau ovală a gropii, poziția *decubitus dorsal*, de cele mai dese ori cu multiple variante ale picioarelor îndoite în genunchi, ulterior căzute într-o parte sau alta, precum și chircită a defunctului, inventarul depus în morminte, vopsirea cu ochru) asigură uniformitatea comunităților culturii în discuție. Spațiul enunțat, în primul rând zona dintre râurile Nistru și Prut, este principal pentru această cultură, iar dovada este numărul impresionant de morminte.

Виктория Сурду

Ямная культура в Карпато-Днестровском междуречье: проблемы и перспективы

В статье рассматриваются основные составляющие компоненты культуры ямная в Карпато-Днестровском регионе: специфика артефактов, хронологические рамки и ареал распространения культуры. Помимо краткой истории исследований, излагаются основные характерные черты культуры, к примеру, специфика погребального обряда (прямоугольная или овальная яма, скелет на спине, с различными вариантами согнутых в коленях ногами, которые затем упали в одну или другую сторону или костяк в скорченном положении, погребальный инвентарь, окраска костей скелета охрой), которые обеспечивают однородность этой культуры. Имея в виду большую концентрацию погребений данного культурного сообщества на территории между Днестром и Прутом, этот регион можно считать наиболее значимым для ямной культуры.

Aspecte istoriografice. În general, abordarea problemelor culturii Iamnaia a provocat prezența unei bibliografii impunătoare, analiza căreia a fost realizată pe larg în sintezele de bază apărute anterior (Iarovoi 1985, 5-27 *cu bibl.*: 117-121; Dergachev 1986, 25-28; Dergaciov 2010, 311-312). Cercetarea culturii Iamnaia începe în a doua jumătate a sec. XIX. Pentru spațiul carpato-nistrean, drept rezultat al săpăturilor arheologice într-o perioadă mai lungă de timp au fost colectate o serie de materiale (Ciocîlteni, Camenca, regiunea Tiraspolului, Costești, Anenii Noi, Orhei, Dubăsari etc.), ulterior sistematizate și valorificate în mai multe lucrări științifice.

De o atenție sporită s-au bucurat rezultatele săpăturilor realizate de soții I.Ia. și L.P. Stemkpo-

vski în împrejurimile Tiraspolului (400 m. î. n. e.) (Dergachev 1973, 32; Iarovoi 1985, 10; Agul'nikov, Sava 2004, 4). Rezultatele obținute în urma acestor cercetări au devenit un punct de pornire pentru investigațiile arheologilor din spațiul pruto-nistrean.

O etapă fundamentală de cercetare reprezintă conceptualizarea și încadrarea cronologică a culturii date. Decisivă în acest sens a fost analiza diacronică și clasificarea comunităților din epoca bronzului realizată de către V.A. Gorodtsov (după: Dergachev 1986, 25; Dergaciov 2010, 280).

Contribuția adusă de N.Ya. Merpert constă în interpretarea culturii mormintelor tumulare ca un spațiu cultural și istoric aparte, în calitate de zonă de interacțiune intensă a grupurilor locale, care s-au dezvoltat într-un mediu economic co-

mun în condiții specifice de stepă (Merpert 1968, 7). Din cele 9 variante teritoriale ale culturii Iamnaia propuse de N.Ya. Merpert, tumulii din spațiul dintre Nistru și Prut aparțin variantei sud-vestice. Complexele funerare ce fac parte din această variantă sunt mormintele cercetate inițial la Tiraspol, acestea devenind un criteriu de analiză și pentru alte artefacte, care, ulterior, au fost atribuite culturii Iamnaia (Merpert 1968, 38).

După anii 1960, perioadă în care specialiștii erau preocupați cel mai mult de cercetarea și valorificarea mormintelor tumulare (în legătură cu săpăturile de salvare în zonele de construcții – *n.n.*), au fost publicate lucrări monografice, precum și mai multe articole și studii ce cuprind o abordare exhaustivă a culturii în discuție. N.Ya. Merpert, în autoreferatul tezei de doctor *Drevneishaia istoriia naseleniia stepnoi polosy Vostochnoi Evropy* (Merpert 1968), delimitează zona cultural-istorică a acestor comunități, care, până atunci, cuprindea doar teritoriile dintre râurile Volga și Nistru. Ulterior hotarul de vest al culturii a fost extins până la Dunăre. Mare atenție o acordă autorul neomogenității culturii, propunându-se grupuri culturale regionale (după: Ivanova 2013, 211).

În 1985 E. Iarovoi publică monografia *Drevneishie skotovodcheskie plemena Iugo-Zapada SSSR* (Iarovoi 1985). Autorul realizează o analiză a ritualul funerar în calitate de sursă de bază despre culturile epocii bronzului timpuriu în sud-vestul URSS. Sunt evidențiate trei etape de cercetare, fiecare având specificul său în abordarea problemelor (Iarovoi 1985, 5-27). Ulterior, în autoreferatul tezei de doctor în istorie, autorul include în studiul său 262 de monumente (1558 morminte) a culturii Iamnaia. Dintre acestea 439 morminte erau legate de edificarea tumulilor sau adăugirea mantalelor noi, și 1119 erau secundare în tumulii deja existenți. La un număr de 26 de mantale tumulare era prezentă construcția de tipul *cromlech*, iar la 25 dintre aceștia au fost fixate șanțuri de diferite construcții. Dintre mormintele cercetate, 1411 erau singulare, 93 – pereche sau colective și 54 – cenotafuri (Iarovoi 2000, 19). Poziția defunctului a fost analizată după 7 criterii (poziția scheletului, a craniului, a mâinilor, a picioarelor, gradul de chircire a picioarelor, orientarea defunctului) care include 56 de variații, care ulterior au fost împărțite în 4 grupuri mari. Ritualul funerar cuprinde mai multe aspecte (forma gropii, forma treptelor,

fundul gropii funerare, pereții, acoperirea gropii, vopsirea cu ocră a oaselor, inventarul mortuar) cu 77 de variații. Autorul face o clasificare a formei gropii, a intensității vopsirii cu ocră, a mormintelor propriu-zis (singulare, colective, morminte dezmembrate, cenotaf), precum și a inventarului, ulterior, atribuindu-le unei din cele 4 grupe (Iarovoi 1985, 8-100).

V. Dergachev în primul capitol al studiului monografic *Moldavia i sosednie territorii v epokhu bronzy* (Dergachev 1986) întreprinde o abordare analitică referitor la cultura Iamnaia. Studiul prezintă rezultatul identificării și caracterizării culturilor din epoca bronzului, în baza materialului cunoscut până la mijlocul anilor '80 ai secolului trecut. În primul capitol sunt descrise monumentele culturii Iamnaia descoperite în spațiul dintre râurile Nistru și Prut. În urma sistematizării și analizării materialul a fost întemeiată imaginea definitorie a comunităților acestei culturi. De asemenea, a fost structurat ritualul funerar în etape redată detaliat (tumul, forma gropii funerare, poziția defunctului, inventar mortuar). Au fost identificate 2 tipuri de tumuli: simplu și complex. S-au evidențiat 4 variante de poziționare a defunctului în groapa funerară. A fost elaborată clasificarea tipologică a inventarului mortuar: recipiente din ceramică, unelte de muncă, arme din piatră, cremene și metal. În baza analizei minuțioase a materialelor pentru spațiul în discuție au fost evidențiate și argumentate trei variante ale acestei culturi: monumentele grupului Suvorovo; varianta Nistreană și Bugeac ale culturii Iamnaia (Dergachev 1986, 60-87). Este drept că în abordarea sa din 2010 autorul menționează existența în cadrul culturii mormintelor cu ocră din zona carpato-nistreană a două variante care s-au dezvoltat consecutiv: cea mai veche este numită convențional *nistreană* și a doua – *Bugeac* (Dergachev 2010, 280-281). Pentru spațiul dintre râurile Siret și Prut este constatată o influență masivă adusă de factorii demografici de origine estică (Dumitroaia 2000, 101).

Dintre publicațiile recente, care au avut drept scop introducerea în circuitul științific a noilor cercetări ale mormintelor culturii Iamnaia, enumerăm monografiile *Grigoriopol'skie kurgany* (Serova, Iarovoi 1987), *Kurgany Budzhakskoi stepi* (Chebotarenko, Iarovoi, Tel'nov 1989), *Kurgany eneolita – epokhi bronzy Nizhnego Podnestrov'ia*

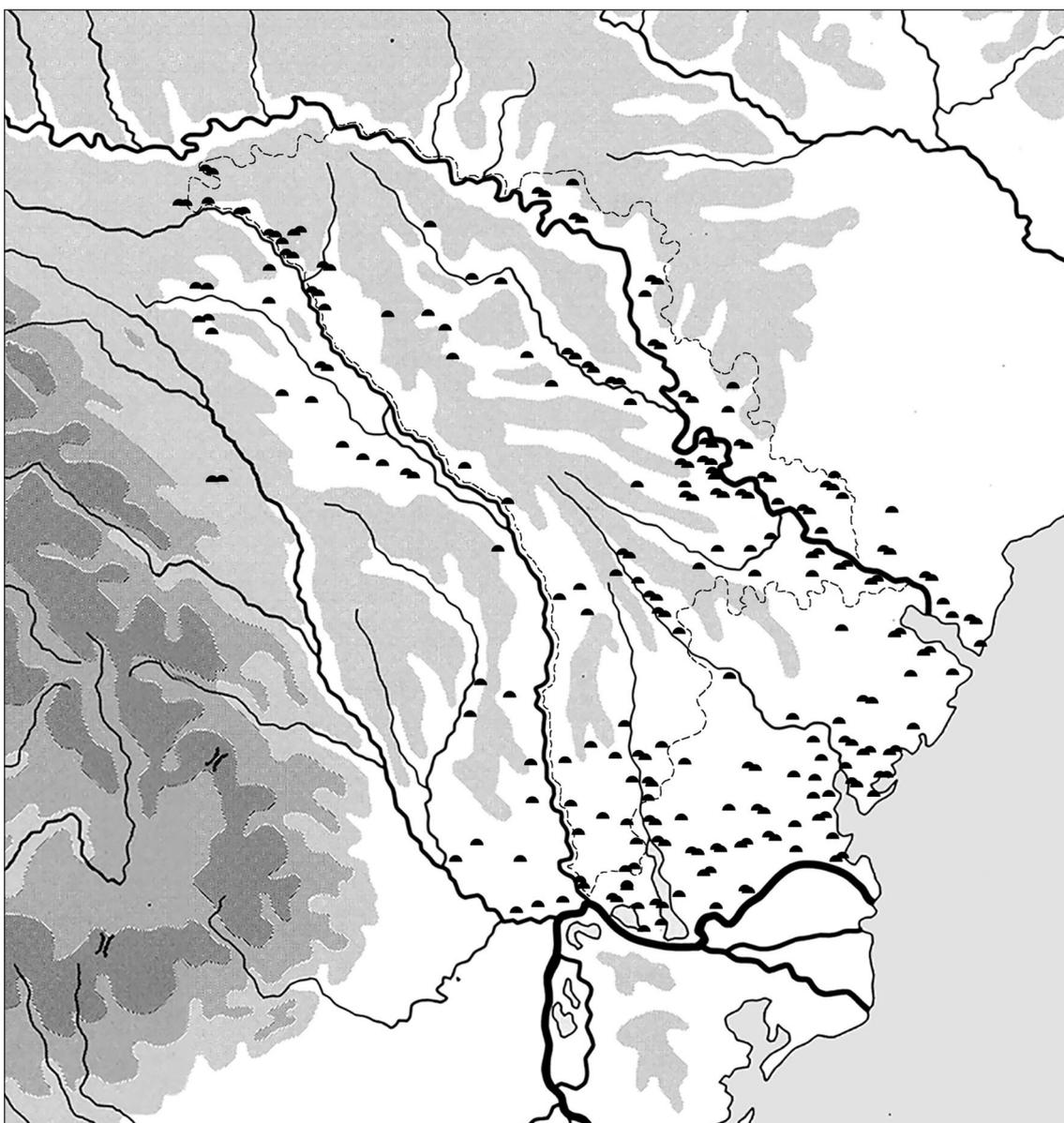

Fig. 1. Harta răspândirii mormintelor culturii Iamnaia în spațiul carpato-nistrean (după: Dergaciov, Popovici 2010 și Ivanova 2013).

Fig. 1. Map of the Iamnaia culture tombs in the Carpathian-Dnester space (by: Dergaciov, Popovici 2010 and Ivanova 2013).

(Iarovoi 1990), *Kamenskie kurgany* (Manzura, Kločko, Savva 1992), *Necropola tumulară de la Sărățeni* (Levițki, Manzura, Demcenko 1996), *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut* (Burtănescu 2002), *Issledovaniia kurganov na levoberezh'è Dnestra* (Aguľnikov, Sava 2004), *Bravichenskie kurgany* (Larina, Manzura, Haheu 2008), *Kurgany u sela Butory* (Sinica, Razumov, Tel'nov 2013); *Dubossarskie kurgany* (Ketraru et al. 2014), precum și o serie de articole (Demchenko, Levitski 1997, 155-187; Agulnicov, Ursu 2008, 61-

79).

Invocăm, dintre elaborările de ultima oră, compartimentul redactat de către V. Dergaciov pentru compendiumul *Istoria Moldovei* (Dergaciov 2010, 279-288). Abordând problema varianțelor regionale și cronologice, autorul evidențiază monumentele din zona carpato-nistreană. Pentru mormintele cu ocră distinge două variante succesive. Prima, cea mai veche, este denumită convențional *varianta nistreană* și se datează conform datelor radiocarbon calibrate în sec. XXIX/XXVII

– XXVI/XXV î.Hr.). Cea de-a doua, numită *varianta Bugeac*, este datată în sec. XXVI/XXV – XXI/XX î.Hr. În calitate de arealul de habitat purtătorii acestei culturi preferau zonele de șes și de stepă, precum și dealurile și colinele nu prea înalte, evitând locurile piemontane și deluroase împădurite (Dergaciov 2010, 280-281).

Drept rezultat al acestor abordări, astăzi deținem o imagine mai amplă referitor la arealul de răspândire, încadrarea cronologică și etapele de dezvoltare, caracteristicile elementelor culturale, precum și condițiile socio-culturale, dezvoltarea economică a comunităților respective.

Caracteristica generală a culturii. Cultura Iamnaia cronologic aparține perioadei timpurii a epocii bronzului. Zona ei de răspândire se extinde pe un teritoriu vast ce cuprinde arealul de la interfluviul Ural–Volga Inferioară la est și până la Carpați și Dunărea de Mijloc spre vest și sud-vest (Dergachev 1986, 26). În cadrul acesteia, monumentele dintre Nistru și Carpați ocupă periferia de sud-est a arealului, inclusiv Dunărea de Jos până la Balcani și bazinul Tisei. Pentru spațiul nominalizat monumentele sunt concentrate mai mult în zona de stepă (Dergachev 1986, 29). Datarea vestigiilor monumentelor din regiunile estice și cele vestice de răspândire în baza datelor radiocarbonice (metoda ^{14}C) a confirmat existența simultană a culturii pe acest teritoriu (Ivanova 2013, 213; Chernykh, Orlovskaja 2004, 93). Pe întreg spațiul pruto-nistean (inclusiv ambele maluri ale râurilor) au fost cercetate și cartografiate complexe funerare ale acestei culturi (harta 1). Dintre teritoriile cu o concentrație sporită de monumente sunt raioanele: Edineț, Briceni, Anenii Noi, Orhei, Cahul, Taraclia etc. În anul 1994 numărul mormintelor ajungea aproximativ până la 2000 (Dergachev 1994, 123). În prezent sunt de două ori mai multe complexe funerare cercetate¹.

În literatura de profil pot fi întâlnite două denumiri ale acestei culturi: cultura Iamnaia și „cultura mormintelor cu ocră”. Ambele provin de la două ritualuri funerare ce o caracterizează. Conceptul de „iamnaia” se trage de la forma gropii funerare predominante (dreptunghiulară sau ovală [Dergachev 1986, 25] în plan.), iar denumirea „cultura mormintelor cu ocră” își are originile

din ritualul de presărare cu ocră a defunctului și fundului gropii funerare). Nu sunt rare cazurile de depunere a bulgărașilor de ocră în calitate de inventar funerar.

Specificul culturii poate fi determinat exclusiv din practicile funerare. Diversitatea ritualurilor respectate (săparea gropii, purificarea locului prin arderea rugurilor, poziționarea și orientarea defunctului, presărarea cu ocră, inventarul mortuar) scade pe parcursul existenței acestei culturi, căpătând un caracter mai uniform, ceea ce semnifică dezvoltarea ei. (Iarovoi 1985, 66). În afară de necropole tumulare, sunt cunoscute o serie de morminte singulare plane (Garmatskoe, Taraclia). Situri de habitat (așezări, sălașuri) nu sunt cunoscute (Dergachev 1986, 28-29).

În mare parte, ritualurile funerare erau asemănătoare, dar pot fi întâlnite și variații sau cazuri unice. Cu ocră erau vopsite aproape toate mormintele. Un caz deosebit depistat în necropola de la Brăviceni este prezența a 6 nuanțe de ocră cu o gamă cromatică ce cuprinde culorile de la roșu aprins spre violet (Larina, Manzura, Haheu 2008, 112-113). Printre rarele artefacte rituale întâlnite în morminte sunt: lipitura de lut; hidroxidul de calciu; urme de rug, resturi de vegetație pe pereții camerei funerare și sub craniu (Ivanova 2013, 225); rogojini, bârne, țesături; doar la 5% de morminte fundul gropii era acoperit cu pietre (Dergachev 1986, 35-36).

Inventarul funerar al culturii Iamnaia este, de regulă, destul de modest. Cel mai des au fost depistate cioburi de recipiente ceramice și, mai rar, unul sau câteva vase întregi (Strumok 1/16, Trapovka 1/8, Semenovka 2/2 etc.) (Dergachev 1986, 42). Unelte și armele sunt o raritate în complexe funerare. Dintre vestigiile mai speciale enumerăm topoare de silex în formă de pană, cuțite, vârfuri de sulițe (Ocnița 6/18) (Manzura, Klochko, Sava 1992, 58), străpungătoare de os (Ocnița 7/8) (Dergachev 1986, 73). Un tip specific de descoperiri este reprezentat de componente ale carului de lemn cu patru roți, fiind depistate roți cu bucsă (Taraclia, Căușeni: Dergachev 1994, 125).

Din punct de vedere cronologic, pentru zona de stepă discutată sunt cunoscute două variante ale culturii Iamnaia: Nistreană cu 2 orizonturi și Bugeac (Dergachev 1994, 125-127). Unul dintre criteriile de diferențiere a lor este poziția defunctului. În varianta Nistreană întâlnim poziția întins

1. Mulțumim și pe această cale Domnului dr.hab. V. Dergaciov pentru informațiile oferite, precum și sfaturile sale care ne-au fost foarte utile în realizarea studiului.

pe spate, brațele de-a lungul corpului și picioarele ridicate din genunchi. În mormintele variantei Bugeac modul de poziționare a defunctului este: chircit (puternic sau mai puțin) pe una din părți, unde scheletul chircit pe partea stângă a fost observat mai des în monumentele funerare. Important de menționat este faptul că sunt foarte puține morminte de copii. Specialiștii presupun că a existat un ritual specific de înmormântare a acestora, ce nu poate fi depistat prin urme arheologice.

Ridicarea tumulului deasupra mormântului/mormintelor este ritualul respectat cu regularitate de purtătorii acestei culturi. Asemenea amenajări au fost semnalate pe diverse suprafețe de teren: cumpene de ape, promontorii, podișuri nu prea înalte, lunci. Dimensiunile acestora variază: diametrul de la 30 până la 60 m, iar înălțimea de 1-3 m (tumul simplu). Tumulul complex este mult mai mare, fiind alcătuit din câteva mantale de pământ suprapuse și are proporții apreciabile, de până la 5 m înălțime și diametrul de 80-100 m (Ivanova 2013, 223).

Principiul de ordonare a defuncțiilor în complexe funerare este identic. În centrul tumulului se află un mormânt principal, iar în jurul acestuia sunt mormintele secundare, ce au scheletele orientate cu craniul dipă mișcarea acelor de ceasornic sau invers (Dergachev 1986, 40). Etapele ritualului funerar sunt: săparea gropii; poziționarea defunctului; presărarea cu ocră; depunerea inventarului mortuar; acoperirea camerei funerare.

De regulă, groapa are o formă dreptunghiulară cu pereții drepți (Dergachev 1994, 124). Se cunosc și alte forme ale acesteia: dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, trapezoidală, neregulată, ovală etc. (Iarovoi 1985, 63-64). În unele morminte au fost observate urme de ardere a rugului, ce ar semnifica ritualul de purificare a locului (Dergachev 2010, 286). Fundul gropii era acoperit cu diferite fibre de origine vegetală, cu un strat de cretă, așchii de lemn, nisip presărat, incluțiuni de ocră etc. (Iarovoi 1985, 31).

În mormintele culturii Iamnaia au fost remarcate 4 poziții ale defuncțiilor: 1) în decubit dorsal; 2) culcat pe spate, picioarele îndoite din genunchi, care, ulterior, au căzut pe una din părți; 3) chircit pe spate, picioarele îndoite din genunchi,

însă întorși pe o coastă; 4) chircit pe una din părți. Prima poziție se întâlnește rar (1,6%); poziția a doua este cea mai frecventă (61,2%); cu 30,8% urmează a treia, iar ultima poziție include 6,4% (Dergachev 1986, 36-38). După tipologia propusă de Iarovoi, sunt 60 de variante de poziționare a defunctului, care pot fi împărțite în 4 grupe mari (Iarovoi 1985, 38-42).

Sunt atestate mai multe piese ceramice de forme diferite: amfore cu corpul globular sau ovoidal și cu două torți late perforate orizontal; amfore globulare sau ovoidale cu torți tubulare și urechiușe plate semicirculare, cu orificii verticale; cupe în formă de clopot, cu corp globular, gura deschisă și gât înalt tronconic; vase tronconice cu sau fără suport circular, urechiușe cu orificii verticale; cești și cupe simple, semisferice sau tronconice; vase-borcan cu corp ovoidal, buză răsfrântă etc. (Dergachev 1994, 125). În cazuri deosebite, în mantaua movilei au fost depistate stele de piatră antropomorfe (Cioburciu, Alexandrovca, Căușeni, Grigoriopol) (Dergachev 1994, 125). Posibil, este simbolul ce semnifică cultul strămoșilor (Dergachev 2010, 288).

Concluzii. Evoluția culturii Iamnaia este complexă și neomogenă, fiind reprezentată de diferite grupuri/subgrupuri culturale (originile cărora sunt diferite), cu specificul diferitelor etape de dezvoltare. Complexele funerare tumulare constituie unica sursă ce oferă informații despre caracteristicile culturii, deoarece alte tipuri de obiective arheologice (așezări de lungă durată etc.) ale acesteia nu au fost identificate. Cu toate că volumul de vestigii descoperite în morminte este oarecum sărăcăcios (comparativ cu alte comunități: cultura catacombelor sau cultura ceramicii cu brăie în relief), ritualul de vopsire cu ocră a defuncțiilor a fost fixat aproximativ la 80% dintre mormintele culturii Iamnaia.

Rezumând cele expuse, se poate constata că în pofida progreselor evidente în soluționarea multiplelor probleme ale diverselor aspecte ale culturii Iamnaia, mai rămâne loc de abordări noi, mai ales în ce privește precizarea unor aspecte de ordin cronologic și, ceea ce este cel mai important, precizarea variantelor culturale locale.

Bibliografie

Agul'nikov, Sava 2004: S.M. Agul'nikov, E.N. Sava, Issledovaniia kurganov na levoberezh'e Dnestra (Kishinev 2004) // С.М. Агульников, Е.Н. Сава, Исследования курганов на левобережье Днестра (Кишинев 2004).

- Agulnicov, Ursu 2008:** S. Agulnicov, I. Ursu, Complexe funerare tumulare din zona Prutul Inferior. In: RA IV, nr.1, 2008, 61-79.
- Burtănescu 2002:** F. Burtănescu, Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut (București 2002).
- Chebotarenko, Iarovoi, Tel'nov 1989:** Gh.F. Chebotarenko, E.V. Iarovoi, N.P. Tel'nov, Kurgany Budzhakskoi stepi (Kishinev 1989) // Г.Ф. Чеботаренко, Е.В. Яровой, Н.П. Тельнов, Курганы Буджакской степи (Кишинев 1989).
- Chernykh, Orlovskaiia 2004:** E.N. Chernykh, L.B. Orlovskaiia, Radiouglerodnaia khronologiia drevneiamnoi obshchnosti i istoki kurgannykh kul'tur. RA 1, 2004), 84-99 // Е.Н. Черных, Л.Б. Орловская, Радиоуглеродная хронология древнейшей общности и истоки курганных культур. Российская археология №1, 2004, 84-99.
- Demchenko, Levitski 1997:** T.I. Demchenko, O.Gh. Levitski, Issledovanie kurganov epokhi bronzы v Kaushanskом raione. In: Vestigii arheologice din Moldova (Chișinău 1997), 155-187 // Т.И. Демченко, О.Г. Левицкий, Исследование курганов эпохи бронзы в Каушанском районе. В сб.: Vestigii arheologice din Moldova (Chișinău 1997), 155-187.
- Dergachev 1973:** V.A. Dergachev, Pamiatniki epokhi bronzы. АКМ. Вып. 3 (Kishinev 1973) // В.А. Дергачев, Памятники эпохи бронзы. АКМ. Вып. 3 (Кишинев 1973).
- Dergachev 1986:** V.A. Dergachev, Moldavia i sosednie teritorii v epokhu bronzы (Kishinev 1986) // В.А. Дергачев, Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Кишинев 1986).
- Dergacev 1994:** V. Dergacev, Epoca Bronzului. Epoca timpurie. TD XV, 1-2, 1994, 121-140.
- Dergaciov 2010:** V. Dergaciov, Evoluția comunităților patriarhale. Epoca bronzului. În: (resp. și red.șt. V. Dergaciov) Istoria Moldovei. Epoca preistorică și antică (până în sec. V) (Chișinău 2010), 265-311.
- Dumitroaia 2000:** Gh. Dumitroaia, Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu (Piatra-Neamț 2000).
- Iarovoi 1985:** E.V. Iarovoi, Drevneishie scotovodcheskie plemena Iugo-Zapada SSSR (Kishinev 1985) // Е.В. Яровой, Древнейшие скотоводческие племена Юго-Запада СССР (Кишинев 1985).
- Iarovoi 1990:** E.V. Iarovoi, Kurgany eneolita – epokhi bronzы Nijnego Podnestrov'ia (Kishinev 1990) // Е.В. Яровой, Курганы энеолита – эпохи бронзы Нижнего Поднепровья (Кишинев 1990).
- Iarovoi 2000:** E.V. Iarovoi, Skotovodcheskoe naselenie Severo-Zapadnogo Prichernomor'ia epokhi rannego metalla. Avtoreferat diss.na soisk. uc. stepeni dok. ist. nauk (Moskva 2000) // Е.В. Яровой, Скотоводческое население Северо-Западного Причерноморья эпохи раннего металла. Автор. дисс. на соиск. уч. степени докт. ист. наук (Москва 2000).
- Ivanova 2013:** S.V. Ivanova, Iamnaia (Budzhakskaiia) kul'tura. În: Drevnie kul'tury Severo-Zapadnogo Prichernomor'ia (Odessa 2013), 211-255 // С.В. Иванова, Ямная (Буджакская) культура. В сб.: Древние культуры Северо-Западного Причерноморья (Одесса 2013), 211-255.
- Larina, Manzura, Haheu 2008:** O. Larina, I. Manzura, V. Haheu, Brevichenskie kurgany (Kishinev 2008) // Ларина О., Манзура И., Хахеу В. Брэвиченские курганы (Кишинев 2008).
- Levițki, Manzura, Demcenko 1996:** O. Levițki, I. Manzura, T. Demcenko, Necropola tumulară de la Sărăteni (București 1996).
- Manzura, Klochko, Sava 1992:** I.V. Manzura, E.O. Klochko, E.N. Sava, Kamenskie kurgany (Kishinev 1992) // И.В. Манзура, Е.О. Клочко, Е.Н. Савва, Каменские курганы (Кишинев 1992).
- Merpert 1968:** N. Ia. Merpert, Drevneishaia istoria naselenia stepnoi polosy Vostochnoi Evropy: Aftoref. diss. doct. ist. nauk. (Moskva 1968) // Н.Я. Мерперт, Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы: Автореф. дисс. докт. ист. наук. (Москва 1968).
- Ketraru, Sinica, Razumov, Tel'nov 2014:** N.A. Ketraru, V.S. Sinica, S.N. Razumov, N.P. Tel'nov, Dubossarskie kurgany (Tiraspol' 2014) // Н.А. Кетрару, В.С. Синика, С.Н. Разумов, Н.П. Тельнов, Дубоссарские курганы (Тирасполь 2014).
- Serova, Iarovoi 1987:** N.L. Serova, E.V. Iarovoi, Grigoriopol'skie kurgany (Kishinev 1987) // Н.Л. Серова, Е.В. Яровой, Григориопольские курганы (Кишинев 1987).
- Sinica, Razumov, Tel'nov 2013:** V.S. Sinica, S.N. Razumov, N.P. Tel'nov, Kurgany u sela Butory (Tiraspol' 2013) // В.С. Синика, С.Н. Разумов, Н.П. Тельнов, Курганы у села Буторы (Тирасполь 2013).